

УДК 614.3(477.54) «19»

І. Ю. Робаєв

САНІТАРНЕ ВПОРЯДЖЕННЯ ХАРКОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На підставі низки архівних і опублікованих документів аналізуються ефективність заходів міської влади із санітарного впорядження Харкова та їх вплив на умови життя містян на початку ХХ ст.

Ключові слова: міське самоврядування, охорона здоров'я, санітарне впорядкування, умови життя, Харків.

На основании архивных и опубликованных документов анализируются эффективность мероприятий городской власти по санитарному благоустройству Харькова и их влияние на условия жизни горожан в начале ХХ в.

Ключевые слова: здравоохранение, местное самоуправление, санитарное благоустройство, условия жизни, Харьков.

Based on the archive and published documents the author analyzed the efficiency of municipal authorities on sanitary activity in Kharkiv and it's influence on the living conditions of townsfolk in the early 20th century.

Key words: Kharkiv, living conditions, municipal authorities, public health, sanitary activity.

Постановка проблеми та аналіз актуаль-

них досліджень. Санітарне впорядження завжди було і залишається важливим чинником життя будь-якого міста. І його вдосконалення завжди на часі. Сучасні процеси розвитку українських міст взагалі і Харкова зокрема вимагають усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду в царині міської санітарної діяльності. На жаль, історія її розвитку недостатньо досліджена. У дожовтневій літературі певну увагу аналізу санітарного впорядження Харкова приділили видатний діяч російської громадської медицини Д. М. Жбанков [8] і глава харківської міської санітарної служби В. В. Фавр [12]. За радянських часів досвід санітарної діяльності в дожовтневий період майже не цікавив дослідників, оскільки був неактуальним для радянської системи. Сучасні науковці та міські чиновники також не виявляють інтересу до студіювання історії розвитку санітарної справи в дожовтневому Харкові. А дарма. Місцеві урядовці сьогодні наступають на ті ж самі граблі, що й сто років тому. «Граблі» стосуються спроб передати комунальні мережі в концесію, ігнорування необхідності розвитку системи громадських вбиралень, притулків для «бомжів» тощо. І коли сьогоднішні можновладці намагаються заборонити селянам різати по домівках худобу для продажу на ринках і примусити їх робити це під наглядом на спеціальних різницях, то це ми теж «вже проходили» (див. нижче).

Мета статті. Виходячи з вищезазначеного, метою статті є аналіз ефективності заходів харківської міської влади із санітарного впорядження міста на початку ХХ ст. з тим, щоб привернути увагу зацікавлених осіб до історичного досвіду Харкова в розв'язанні деяких комунальних проблем.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. санітарний стан Харкова дещо поліпшився порівняно з попередніми роками. Зміцнили береги річок, облаштували набережні, бруківки, тротуари, провели канали у пониззі, а лощини підвищили за допомогою насипів. Очищення майданів, запровадження нагляду за дотриманням чистоти на вулицях принесли відчутну користь у гігієнічному відношенні. Принаймні центр позбавився непролазного бруду навесні та восени Нарешті налагодилась діяльність водогону [1]. Однак і після цього Харків залишався неблагополучним у санітарному відношенні. Характерними негативними щодо санітарії особливостями Харкова були забрудненість річок, труднощі з водопостачанням і вивезенням побутових відходів (як рідких, так і твердих),

довготривала відсутність каналізації, скупченість будівель, погані житлові умови для більшості жителів міста.

Відкриті, незабруковані площі, що слугували для купівлі-продажу продовольчих товарів, створювали безліч незручностей і нездорових, шкідливих умов у справі постачання населенню доброякісних продуктів харчування. Влітку пил, навесні й восени бруд, невідповідна для зберігання товарів температура і температурні коливання, несприятливі атмосферні явища призводили до їх швидкого псування. Зразком санітарних негараздів були харківські базари. Всього офіційних базарів у пореформеному Харкові було шість: Благовіщенський, Кінний, Рибний, Холодногірський, Кузінський, Заїківський. Базарна торгівля в Харкові перебувала у віданні базарної комісії міської думи під головуванням члена міської управи, який очолював господарське відділення. Контроль за виконанням розпоряджень і постанов базарної комісії покладался на трьох доглядачів базарів: перший наглядав за Благовіщенським, другий – за Кінним, третій – за Рибним, Холодногірським і Кузінським. Нагляд за Заїковським базаром покладался на помічника доглядача Благовіщенського базару.

Харківське міське самоврядування звернуло увагу на вкрай негігієнічний стан міських базарних площ. Шляхом заощення, побудови ларьків, рундуків, прилавків, різноманітних напіввідкритих і критих приміщень торговельні площі поступово впорядковувалися.

Перше місце за розміром і товарообігом займав найстаріший Благовіщенський базар, що розташовувався в центральній частині міста. Він був найпроблемнішим з точки зору виконання санітарних норм. На його території панували бруд, сморід, загниваючі залишки м'ясних і рибних лавок, купи нечистот. Стоків не було зовсім. І міська влада вирішила зайнятися усуненням цих пагубних умов. Зважаючи на те, що однією з головних причин антисанітарії на Благовіщенському базарі була його незамощеність, міська влада почала приділяти увагу цій проблемі. У результаті на початку ХХ ст. була заможена значна частина площі базару. Зовнішній вигляд базару значно змінився: були вибудовані хлібна галерея (яка згоріла в 1910 р.), торговельні ряди, базарна контора, трактир, обгороджена набережна ріки Лопань, деякі майданчики між проїздами обнесли легким поруччям.

Проте всі ці заходи були паліативними, а потрібні були докорінні зміни на рівні тогочасних санітарно-гігієнічних вимог. З метою їх здійснення розроблялися проекти й кошториси, проводилися опитування базарних торговців, навіть приймалися від них заяви про готовність

брати участь у будівельних витратах, призначалися вже терміни, але далі справа не рухалася.

Однією з тогочасних санітарно-гігієнічних вимог була наявність в такому великому місті, як Харків, критого ринку з вентиляцією, водопостачанням, освітленням і холодильним приміщенням на кшталт таких, які вже існували в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Варшаві, Ростові-на-Дону. Тому базарна комісія міської думи внесла на її розгляд пропозиції про побудову на Благовіщенському базарі приміщення критого ринку. 1902 року міська дума ухвалила рішення облаштувати критий ринок за всіма правилами санітарії і обладнати його холодильником. Перший проект критого ринку був затверджений думою ще 1904 року, але він не виконувався за браком коштів. У квітні 1905 року спеціальна комісія, призначена губернатором, підтвердила необхідність критого ринку. Нарешті 23 лютого 1912 р. Харківська міська дума прийняла спеціальну постанову з цього приводу, якою був затверджений кошторис на будівництво. А 10 червня 1912 р. відбулася закладка головного корпусу критого ринку в центрі Благовіщенського базару. Здійсненням робіт керувала спеціальна будівельна комісія, яка була уповноважена Думою. Завершилося будівництво в 1914 році [2; 10, с. 122; 12, с. 3; 13; 15, с. 16–17, 21, 22, 23]. Відкрили ж критий ринок Благовіщенського базару тільки 15 вересня 1915 р., однак він мав чимало будівельних недоліків і потребував тривалих додаткових робіт [9, с. 36].

Офіційно затверджених базарів у Харкові було недостатньо для стрімко зростаючого населення міста. Тому в різних частинах міста виникали маленькі «стихийні» базари прямо на вулицях. Їх стан був геть антисанітарним, і поліція час від часу ліквідувала їх. Але вони стихійно виникали знову.

На початку ХХ ст. в Харкові поширилася й маркітанська торгівля. Під нею тоді розуміли будь-яку роздрібну дріб'язкову торгівлю з пересувних пристосувань. Маркітанська торгівля безпорядно здійснювалася по всьому місті. Санітарних норм при такій торгівлі здебільшого не дотримувалися. І якщо на базарах з цим, хоча й з малим успіхом, якимось боролися, то на вулицях боротися за дотримання санітарних норм маркітантами було просто марно [15, с. 23–26].

Реальну підготовку до проведення каналізації Харків розпочав 1907 року, будівельні роботи – 1912 р., а введення її в дію відбулося аж 1915 р. На думку дослідника історії міст Лівобережної України Д. М. Чорного, можна виділити кілька причин повільного вирішення

такого важливого для міста питання. По-перше, необхідність створення каналізації не була очевидною для значної частини містян. Це потребувало тривалої роботи щодо популяризації проекту. Вона спрямовувалась, водночас, на залучення коштів мешканців. Попередня передплата серед населення принесла 150 тисяч рублів, що дало міському самоврядуванню вагомий аргумент: каналізація не стане тягарем для міських фінансів. По-друге, зведення каналізації потребувало акумуляції в руках міста земельних ділянок. З цією метою довелося купувати землю та вдаватися до примусового відчуження в тих випадках, коли власники відмовлялись продавати її. По-третє, можливості для розбудови каналізації відкрились лише після 1904 р., коли місто викупило водогін у концесіонерів, відкривши шлях для комплексного вирішення питання водопостачання і водовідведення під контролем міста та за єдиним планом [14, с. 99–100; 17, с. 188]. Тільки в 1907 р. з ініціативи заступника міського голови К. О. Зворикіна була обрана спеціальна комісія думи. Того ж року він разом з міським санітарним лікарем В. В. Фавром були відряджені за кордон для вивчення питань біологічної очистки. Протягом 1908 р. комісія разом з міською управою напрацювала ґрунтовні підготовчі матеріали. Будівництво здійснювалось господарським способом. Нарешті, в серпні 1915 р. була відкрита перша черга каналізації [9, с. 39].

Однією з нагальних проблем для міста було вивезення рідких нечистот. Харківське міське звалище розташовувалося на 27 десятинах (приблизно 29,5 га) за південно-східною околицею Харкова по Зміївському шосе, що було дуже далеко від Нагорної і Залопанської частин міста. Асенізація здійснювалася за допомогою бочок. Асенізатори працювали вкрай недбало й нерідко проливали нечистоти на вулицях. Дорожнеча вивозу нечистот змушувала домовласників обмежувати мешканців у користуванні водою, влаштовувати антисанітарні всмоктувальні колодязі, таємно спускати рідкі відходи прямо на вулиці або в ріки.

Перший міський асенізаційний обоз на 10 бочок працював у Харкові в 90-ті рр. ХІХ ст. Однак 1899 р. його ліквідувала влада через дорожнечу утримування. Вартість одного вивезення нечистот для міста тоді складала 8000 рублів. Проте незабаром за одне вивезення харківських нечистот управі прийшлося платити з міської скарбниці приватним підприємцям вже 9000 рублів. Отже відтворення власного асенізаційного обозу знову стало нагальною потребою міста. Коли 1907 року на Харків насувалася холерна епідемія, генерал-губернатор пригрозив

міській владі, що, якщо вона не створить асенізаційного обозу, то це зробить поліцейстер, а гроші зніме з міських рахунків (він мав таке право). 23 листопада 1907 року дума ухвалила: «устроить городской ассенизационный обоз, поручив Управе совместно с финансовой комиссией изыскать для осуществления этого средства». Але кошти винайти не вдалося, холеру приборкали, генерал-губернатор заспокоївся, а постанова залишилася невиконаною.

Втім місто зростало, і зростала залежність міського самоврядування від приватних асенізаторів. Платежі міста за одне вивезення нечистот тільки з казарм, шкіл і лікарень у 1910 р. вже перевищували 50 тисяч рублів. А в цілому рятування від рідких відходів обходилося щорічно приблизно в 700 тисяч рублів. Підрядники користувалися безвихідним становищем міської влади і неухильно вздували розцінки. При цьому вивезення здійснювалося надзвичайно неакуратно і нерегулярно.

Нарешті 1911 р. управа домоглася у думи виділення 30 тисяч рублів на створення міського асенізаційного обозу. Нове муніципальне підприємство розташувалося на Зміївському шосе і почало функціонувати у вересні 1911 р. Організація справи закінчилася влітку 1912 р., коли міські асенізатори приступили до вивезення нечистот з приватних володінь [15, с. 299–301; 16, с. 38–39].

У 1913 р. міський асенізаційний обоз Харкова складався з 43 дерев'яних бочок великої ємності (65 відер у кожній бочці, а одне відро містило приблизно 12 літрів). Спочатку використовували ще й залізні бочки, але незабаром вони повністю зіпсувалися.

У фінансовому плані з уведенням в дію міського асенізаційного обозу місто виграло небагато. Але набагато ретельніше стало здійснюватися вивезення нечистот, покращився санітарний стан. Само існування міського обозу зменшувало апетити приватних асенізаторів, конкуренція з ним змушувала останніх йти на поступки в питаннях встановлення розцінок, і місто одержало додаткові послуги від них, що також покращило його санітарний стан. 1913 р. у Харкові працювали обози 22 приватних асенізаторів із загальною кількістю 595 бочок об'ємом від 12 до 45 відер [8, с. 193; 15, с. 302].

Пущена 1915 року каналізація значно поліпшила стан справ, від 700 до 300 тисяч рублів здешевила видалення рідких побутових відходів, але її потужності було недостатньо. Катастрофічно не вистачало громадських убиралень. Їх було всього чотири (одна на вокзалі й три в центрі) плюс кілька громадських пісуарів [16, с. 38–40].

Головним осередком антисанітарії в Харкові залишалися нічліжні притулки. Вони розташовувалися переважно в трьох районах: довкола Благовіщенського ринку; біля Рибного й Нетечинського базарів; поблизу залізничного вокзалу. Таке розміщення нічліжок пояснюється тим, що вони були наближені до місць, де їх завсідники могли знайти поденну роботу. Всіх нічних притулків у Харкові в 1878 році було 20, і розміщувалися в них 788 осіб. На 1913 рік нічліжок стало 38 (2 муніципальні й 36 приватних), приблизно на 700 місць. Однак умови життя в них мало змінювалися. Узимку бажаючих заночувати там ставало удвічі більше за кількість місць, причому, всіх розміщували гуртом, без урахування статі. Лазні та дезінфекційної камери в жодному з притулків не було, а дезінфекції, які проводила міська санітарна служба, були малоефективними. Скупченість, погані харчування й одяг, порочний спосіб життя мешканців притулків перетворили їх на гнізда тифів, сифілісу та інших хвороб. Педикульоз у них, взагалі, був повальним. Отже, нічліжні притулки являли собою грізну небезпеку для здоров'я населення Харкова [8, с. 192; 16, с. 40–41].

Міська санітарно-ветеринарна служба з'явилася в Харкові тільки 1900 р. і попервах складалася з одного ветеринарного лікаря й одного фельдшера. У серпні 1912 р. міською управою була затверджена посада другого санітарно-ветеринарного фельдшера. Саме собою, такий незначний штат, та ще й за відсутності реєстрації свійських тварин, був неспроможним у повному обсязі впоратися з усіма складними завданнями, що перед ним ставилися містом. У галузі гігієни харчування населення Харкова завдання були такими:

нагляд за появою інфекційних хвороб серед свійських тварин та птахів і застосування відповідних заходів до їх припинення;

нагляд за молочними фермами і торгівлею молочними коровами, а також іншою рогатою худобою, яку продавали на Кінному ринку;

огляд м'ясних продуктів, які продавалися в харківських м'ясних лавках і на базарах;

нагляд за ковбасними виробництвами.

При виявленні інфекційних хвороб у їстівної худоби і птахів, здійснювалися так звані санітарно-поліцейські заходи (знищення і утилізація тварин) або запобіжні щеплення (при сибірській виразці і бешисі свиней).

У 1911 році на території Харкова працювали 22, а в 1912 р. – 26 молочних ферм. Вони завдавали великого клопоту місцевій санітарно-ветеринарній службі. Так, жодна з ферм не мала спеціального приміщення для доїння корів. Цей процес здійснювався в непристосованих сараях

або прямо на подвір'ї. У результаті молоко сильно забруднювалося. І самі сараї для утримування корів здебільшого були брудними, вузькими, низькими і темними. А на деяких фермах на околицях міста не було навіть сараїв, а корови утримувалися просто неба за огорожами. Про те, щоб на таких фермах була окрема кімната для зливання молока, годі й казати. У кращих випадках молоко зливалося на кухнях жилих приміщень. І тільки п'ять найкращих ферм, розташованих поруч з центром міста і найбільшими базарами (Благовіщенським та Кінним), мали окремі приміщення для розливу молока й миття посуду.

Здійснювати нагляд за продажем молочних корів було досить важко, тому що вивантажувалися вони на трьох різних залізничних станціях, і лікар для здійснення ветеринарного контролю фізично всюди не встигав. Так власники нерідко уникали перевірки і збували хвору худобу. Необхідної ж регламентації цього процесу не існувало.

Що було більш-менш регламентовано, так це продаж великої рогатої худоби під час ярмарок: Провідської, Троїцької, Успенської та Покровської. Він мав здійснюватися виключно на Кінному майдані під пильним санітарно-ветеринарним наглядом. На допомогу санітарно-ветеринарному лікареві під час ярмарків завжди запрошувався хто-небудь з інших лікарів, хто перебував на міській службі. І все ж таки сил бракувало, і частина худоби уникала огляду [3; 4; 15, с.180–181, 190–192; 16, с. 41].

Огляд м'ясних лавок міською санітарно-ветеринарною службою почався в грудні 1912 р. і здійснювався разом з поліцейським чиновником, що давало можливість одразу на місці застосовувати необхідні заходи впливу на порушників. У випадках антисанітарного утримання приміщень або продуктів частіше за все складалися протоколи, на підставі яких порушники в подальшому притягалися до адміністративної відповідальності [5; 6; 7; 15, с. 193].

Першим муніципальним підприємством, створеним Харківським міським самоврядуванням після запровадження «Городового положення» 1892 р., стала міська різниця. З 1882 р. у великих містах Російській імперії (Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Одесі та деяких інших) стали з'являтися громадські різниці для худоби, облаштовані за новітніми західними технологіями з дотриманням тогочасних санітарних норм. Харків значно спізнився з цією справою. Харківська міська різниця була відкрита тільки в серпні 1897 р. Але улаштована вона була на кшталт найкращої тоді в Росії московської різниці. Харківська міська різниця була добре ме-

ханізована, освітлювалася електрикою, мала лазню і їдальню для персоналу, парк, її територія була забрукована, внутрішні приміщення обкладені кахельною плиткою. Поблизу побудували помешкання для управлінського персоналу і готель для постачальників худоби. Уся без виключення худоба на різниці піддавалася санітарно-ветеринарному дослідженню. Її експлуатація давала можливість дещо оздоровити санітарно-епідеміологічну обстановку в місті завдяки контролю за станом м'яса.

Проте далеко не всі м'ясоторговці користувалися послугами міської різниці. Справа в тому, що в Харкові і його передмістях існувала досить значна кількість ковбасних виробництв (тоді їх гучно називали фабриками) дрібних промисловців. І м'ясоторгівцям вигідніше було здавати худобу в ці заклади, ніж на міську різницю. По-перше, «ковбасники» не брали з них платні за санітарно-ветеринарні дослідження і таких, звичайно, не здійснювали. По-друге, якщо на міській різниці тушу забраковували, то постачальнику зовсім нічого не сплачували. У деяких випадках, коли м'ясо було уражене не дуже сильно і не дуже небезпечними хворобами, а при тривалій термічній обробці воно ставало цілком безпечним, на різниці ставили спеціальні клейма обмеженої придатності для споживання. Це також знижувало вартість м'яса і було не вигідно його власникам. У ковбасних цехах нічого подібного на траплялося, тому що, внаслідок відсутності санітарно-ветеринарного контролю, підстав для повної або часткової вибраковки туш там просто не існувало. І природно, що м'ясоторговці часто віддавали перевагу ковбасним цехам перед міською різницею. М'ясо там виходило для кінцевого споживача суттєво дешевшим, але продукти, вироблені з нього в обхід існуючим правилам, становили значну небезпеку для здоров'я містян.

Свіже м'ясо теж поставлялося на харківські базари переважно в обхід міської різниці. На початку XX ст. спочатку на Благовіщенському, а потім і на Кінному базарах були відкриті оглядові пункти для м'яса й м'ясних продуктів. Але багато патологій, які виявлялися в живій худобі, не піддавалися виявленню в тушах.

Нагляд за діяльністю харківських різниць було покладено на думську комісію, яка мала назву «Ветеринарно-санітарная комиссия по заведованию городскими скотобойнями». Відповідно до «Городового положення» 1892 р. всі міські думські комісії підрозділялися на виконавчі і підготовчі, або дорадчі. Виконавчі комісії мали певні владні повноваження. Їх рішення були обов'язковими для виконання. Підготовчі (дорадчі) комісії самостійних рішень не приймали, а

тільки вивчали питання, обговорювали й ухвалювали рекомендації, готували проекти на розгляд думи та управи. Так от ветеринарно-санітарна комісія була за статусом виконавчою. За час свого існування (від відкриття міської різниці й до кінця 1912 р.) комісія прийняла низку обов'язкових для виконання рішень, які стосувалися покращення санітарно-гігієнічних умов торгівлі м'ясом у Харкові.

1913 р. Харківська міська дума скасувала всі виконавчі комісії, які відали муніципальними підприємствами, зокрема й ветеринарно-санітарну. Нова ветеринарно-санітарна комісія набула вже статусу не виконавчої, а підготовчої (дорадчої), що негативно вплинуло на хід санітарного впорядкування міста [9, с. 38; 15, с. 198, 203, 212–213, 215–218].

Наприкінці означеного періоду особливої активності набула санітарна справа з 1910 р. і до початку Першої світової війни. Стимулом для цього були грізна тифозна епідемія 1909 року та небезпека занесення холери. За цей час були затверджені посади третього і четвертого міських санітарних лікарів. З одного до двох одиниць збільшилася кількість санітарних поліцейських наглядачів. Додалися посада другого санітарно-ветеринарного фельдшера. З'явилася шоста штатна одиниця дезінфектора. Кількість дезінфекцій приватних помешкань збільшилася з 1217 у 1910 р. до 1392 у 1913 р., а кількість дезінфекцій приміщень державних і громадських установ – з 105 у 1910 р. до 213 у 1913 р., тобто вдвічі. При Миколаївській лікарні запрацювала сучасна пароформалінова вакуумна дезінфекційна камера, яка було більш досконалою за камеру Олександрівської лікарні. Дільничним і санітарним лікарям було надане право направляти в міські лікарні для безкоштовного лікування хворих на інфекційні хвороби, які не мали лікарняних білетів, але їх перебування в оточенні здорових людей загрожувало останнім [15, с. 92, 93]. Регулярний огляд м'ясних лавок міською санітарно-ветеринарною службою, міський асенізаційний обоз, критий ринок на Благовіщенському базарі – все це здобутки останнього передвоєнного чотирьохріччя. У 1913 р. міська дума виділила в 2,5 раза більше коштів на здійснення санітарної діяльності в Харкові, ніж у 1909 р. (відповідно 30882 та 12127 рублів). Як наслідок – кількість перевірок таких важливих об'єктів санітарного нагляду, як артільні та робітничі приміщення, зросла в 7,56 раза; рибні, гастрономічні та бакалійні магазини – в 5,7 раз; базари – в 5; ресторани та їдальні – в 3; хлібопекарні – в 2,6 раза; в 2,7 раза більше було складено протоколів за наслідками перевірок [11; 12, с. 41, 43].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вищенаведені факти свідчать, що санітарна діяльність у Харкові на початку ХХ ст. набула подальшого розвитку. Особливо активізувалася вона при загрозах епідемій, під час їх дії та по «гарячих» слідах після їх закінчення. Удосконалився санітарний нагляд. За останні чотири роки перед початком світової війни в діяльності харківської міської санітарної служби відбулися якісні позитивні зрушення. Але неві-рішених проблем залишалося незрівнянно більше, ніж тих, що були вирішені. У галузі комунальної гігієни головною нагальною проблемою було санітарне очищення міста від твердих і рідких побутових відходів. Значно покращився стан цієї справи з пуском в Харкові каналізації. Але вона була недостатньо потужною. Прибирання і дезінфекція міста організувалися нераціонально і проводилися недбало. На ринках панувала антисанітарія. У цілому Харків залишався брудним містом. Санітарна діяльність у ньому розвивалася доволі активно, але не досить ефективно. В цьому, безперечно, винні як міська, так і губернська влада. Але й самі «харьковці» ментально не були привчені до чистоти. В подальшому головним напрямом дослідження питань санітарного впорядкування Харкова має стати їх студіювання в наступні історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 4, оп. 13, спр. 396, арк. 1–2.
2. Там само, арк. 4.
3. ДАХО, ф. 4, оп. 75, спр. 279, арк. 1–4, 15–19.
4. ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 1020, арк. 10–13.
5. ДАХО, ф. 4, оп. 75, спр. 33, арк. 1–10.
6. ДАХО, ф. 4, оп. 75, спр. 238, арк. 3.
7. ДАХО, ф. 4, оп. 75, спр. 279, арк. 1–4, 5, 15.
8. Жбанков Д. Н. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России. - М.: Типо-литография В. Рихтер, 1915. – 522 с.
9. Історія міста Харкова ХХ століття / [редкол.: О. Н. Ярмиш (кер. авт. кол.) та ін.] – Х.: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
10. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
11. [О врачебно-санитарной организации Харькова] // Южный край. – 1913. – 31 авг.
12. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.). – Сост. В. В. Фавр. – Х.: Тип. «Просвещение», б.г. – 62 с.
13. Санитарные условия Благовещенского базара // Харьковские ведомости. – 1906. – 2 мая.

14. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.]. Вып. 1 / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 302 с.
  15. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.]. Вып. 2. / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 202 с.
  16. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. – Репр. изд. 1915 г. – Х.: Сага, 2007. – 208 с.
  17. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець – ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2007. – 304 с.
-